

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

УКРАЇНЬКА
ГЕЛЬСІНЬСКА
СПІЛКА З ПРАВ
ЛЮДИНИ

МІСЦЕВИЙ ІНДЕКС ПРАВ ЛЮДИНИ УРЯДУВАННЯ З ПОВАГОЮ ДО ПРАВ ЛЮДИНИ У МИРНИХ І ПРИФРОНТОВИХ МІСТАХ

Київ 2018

Коротко про Індекс

Місцевий індекс прав людини (МІПЛ) – [моніторинговий інструмент](#), що дозволяє проілюструвати впровадження реформ на місцевому рівні через підхід заснований на правах людини.

Моніторинг провадиться представниками місцевих громадських об'єднань за координації та навчальної підтримки УГСПЛ. Інструмент передбачає виставлення бальної та відсоткової оцінки зусиллям місцевої влади з забезпечення прав людини у кожному напрямі оцінювання.

В умовній Піраміді прав людини на місцевому рівні показано основні напрями, що включені в інструмент МІПЛ.

Добре врядування:

- участь у вирішенні місцевих справ
- інформаційні права

Саморозвиток:

- право на працю та створення умов для його реалізації

Розвиток особистості і надання соціальних гарантій окремим верствам населення:

- соціальне забезпечення для вразливих категорій
- право на освіту, культурний розвиток

Базові потреби людини:

- безпека громади
- навколишнє природне середовище
- охорона здоров'я
- достатній життєвий рівень

Індикатори методології базуються на стандартах міжнародних та регіональних договорів у сфері прав людини, актах національного законодавства та стратегічних документах. Методологічна основа інструменту дозволила виокремити компоненти, які стали складовими якісної оцінки кожного напрямку.

1. **Наявні програми, інститути, механізми, фахівці**, що дозволяє говорити про формальний рівень забезпечення прав людини у певній сфері.
2. **Програми, інститути, послуги**, що забезпечують права людини є доступними для кожного мешканця громади.
3. **Якість**. Оцінюється через належне планування та реалізацію місцевої політики, фаховість персоналу інститутів, ефективність запровадження ними заходів.

За результатами кожного моніторингу місцева влада має перелік рекомендацій до покращення власної діяльності; ОМС з цього та інших регіонів бачать як власну експертну оцінку діяльності й одночасно – інструментарій самооцінки, перелік способів вирішення типових дилем; місцеві громадські інституції та представники осіб, чиї права порушені – мають контрольний перелік вимог до місцевої влади та можуть обрати спосіб захисту прав мешканців місцевої громади.

Усі звіти моніторингу розміщуються на спеціальному сайті [Національний індекс прав людини](#).

Моніторинг – Практики – Тренди – Реформування

ВДАЛІ ТА НЕЕФЕКТИВНІ ПРАКТИКИ МІСЦЕВОГО УРЯДУВАННЯ

Через взаємодію до поліпшення безпеки **ЛЬВОВА**

Львів має Меморандум співпраці зі Службою Безпеки і Національною поліцією, тобто між містом і цими структурами є спільна система відеонагляду.

У поліції Львівської області діє Ситуаційний центр, де в режимі онлайн аналізуються правопорушення в області для підвищення ефективності роботи мобільних нарядів патрульної поліції. Тут планують запустити систему інтелектуального відеоспостереження, яка дозволить виявляти залишені предмети, скупчення людей та розпізнавати номерні знаки.

У місті функціонує муніципальний «Центр безпеки міста», в якому цілодобово працюють 2 відео-диспетчери та 1 черговий. Для запобігання пожеж запроваджена система з термографами, які контролюють ситуацію на сміттєзвалищі.

Участь представників ветеранської спільноти учасників АТО у місцевих безпекових справах у **ПІСКІВСЬКІЙ** сільській ОТГ

За відсутності можливості фінансування скромним сільським бюджетом роботи з охорони від браконьєрства на місцевих ставках до цього було залучено активістів місцевої неформального об'єднання ветеранів антитерористичної операції на Сході України.

Четверо активних ветеранів пройшли спеціальне навчання та мають повноваження складати адміністративні протоколи за порушення законодавства у сфері вилову риби, попереджувати браконьєрство.

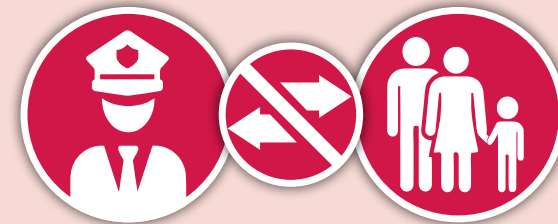

Громада і поліція у **ДРОГОБИЧІ** існують окремо одна від іншої

Лише два повідомлення на офіційному сайті міської ради можуть опосередковано свідчити про здійснення співпраці з поліцією. Одне з них – засідання комісії з питань захисту прав дитини, друге – письмовий звіт про роботу поліції у Дрогобичі за 2017 р.

Такий підхід до співпраці явне порушення ст. 88 ЗУ «Про Національну поліцію», в якій сказано, що «керівники територіальних органів поліції повинні не менше одного разу на два місяці проводити відкриті зустрічі з представниками органів місцевого самоврядування на рівнях областей, районів, міст та сіл...». Що стосується звіту, то у ньому ні слова про спільні проекти з громадою міста для налагодження співпраці. Тільки статистика і цитування законодавства.

Відмічаємо ймовірність конфлікту між поліцією та владою міста, опосередкованим підтвердженням чого є інформація від представника «Муніципальної варти» про те, що неодноразово поліція не приїжджала на виклик працівників варти.

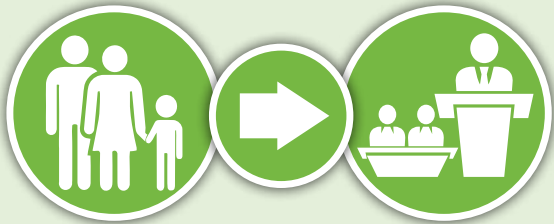

Від занедбаного промислового міста до інноваційного простору

У найбільшому місті Донеччини, що підконтрольна українській владі – **МАРІУПОЛІ** відмічаємо орієнтацію міста на розвиток інноваційного середовища. Цьому сприяють проголошена в міській концепції «Маріуполь: стратегія розвитку–2021» ціль – розвиток висококваліфікованого кадрового потенціалу, навчальних закладів для підготовки і перепідготовки кадрів.

Ця стратегія не залишається на папері. Саме Маріуполь став одним із лідерів із прийняття Донецьких вишів-переселенців. До звичних міських Приазовського державного технічного університету, Маріупольського державного університету, Азовського морського інституту протягом останніх років долучились Донецький національний медичний університет, Донецький державний університет управління, Юридичний інститут МВС України. Зазначені виші отримали від міста досить нові адміністративні, навчальні корпуси та гуртожитки, що сприяє їх інтеграції і розвитку.

Потужна академічна спільнота посилює громади, сприяє розвитку публічного управління, заснованого на інноваційності, наукових підходах та впровадженні кращого досвіду.

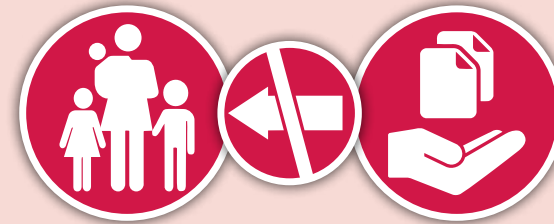

Невдале планування програм з подолання бідності у м. ДНІПРО

У м. Дніпро недостатньо дієвих та системних заходів виявлення та підтримки сімей/осіб, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Зокрема, Програмою соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились в складних життєвих обставинах у місті Дніпро на 2016-2020 роки не передбачено фінансування на заходи з раннього виявлення сімей та дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах та ведення обліку сімей/дітей даної категорії, здійснення соціального супроводу таких сімей/дітей, профілактичного відвідування таких сімей.

Такий підхід свідчить про декларативність програм. Більше того, відсутність фінансування на заходи із соціального супроводу сімей з дітьми якраз і може стати причиною потрапляння таких сімей загалом та дітей зокрема до категорії осіб, що перебувають за межею бідності.

Через інновації до покращення якості житлово-комунальних послуг. Громада **ДРОГОБИЧА** може контролювати якість послуг, справедливість тарифів через інтернет.

У місті реалізується спільний проект «Відкрите Місто: посилення участі громадян у розвитку місцевої громади», спрямований на організацію додаткових ефективних можливостей та ресурсів для вирішення актуальних проблем міста.

Сервіс працює як додаток на сайті міста та мобільний додаток. Простота та зручність у користування робить його зрозумілим та доступним для великого кола користувачів. Алгоритм реєстрації повідомлення чітко розписаний, що дає змогу отримати якісне наповнення опису проблеми. Як стверджують адміністратори цього сервісу: «Завдяки небайдужим мешканцям на 24.05.2018 р. вирішено 714 житлово-комунальних проблем міста».

ЛЬВІВ збирає та утилізує «електронне та електричне» сміття.

У Львові почали централізовано збирати батарейки, що підлягають утилізації. Також у місті прийнята перша комплексна муніципальна програма щодо поводження з відходами побутового електричного та електронного обладнання на 2013-2017 рр., а 25.01.2018 року ухвалою XII сесії VII скликання №2910 затверджена Комплексна муніципальна програма поводження з відходами побутового електронного та електричного устаткування на території Львівської міської ради на 2018-2021 роки.

Чи зменшать **СУМИ** рівень бідності не дотримуючись принципу рівності?

Пропоновані місцевими програмами заходи із підтримки вразливих категорій подекуди не поширюватимуться на інші групи мешканців.

Наприклад, Програмою «Місто Суми – територія добра та милосердя» передбачено надання пільг із сплати житлово-комунальних послуг лише особам з інвалідністю по зору. Особам з іншими формами інвалідності та особам без інвалідності, які вразливі до потрапляння за межу бідності таких напрямів підтримки не передбачено. Крім того, є й проблеми отримання таких пільг особами з інвалідністю по зору, що є внутрішньо переміщеними особами. Така політика ставить під сумнів дотримання міською владою принципу рівності.

Іншим подібним симптомом є реалізація Сумами наряду із надання адресної допомоги на лікування. Ніби соромлячись подібних заходів, міська влада не розповсюджує про них інформацію у закладах охорони здоров'я та інших місцях, вважаючи, що ті з містян, хто дізнається, ті звертатимуться й за допомогою. Подібний підхід не сприяє рівному доступу до, без сумніву, важливих заходів місцевої соціальної політики.

Робота з іноземною технічною допомогою у **МАРІУПОЛІ**

До системних позицій, що потребують покращення зокрема у прифронтових містах, належить уміння чиновників співпрацювати із міжнародними та іноземними інституціями.

Відмічаємо досить показовий стан такої діяльності у Маріуполі. Так у місті активно діють як потужні міжнародні гравці (Європейський Союз, ЮНІСЕФ, ПРООН, USAID, British Council, UNHCR, Карітас, Лікарі без кордонів, Міжнародний медичний корпус та ін.), так і більш локальні спільноти (Генеральне консульство Греції в Маріуполі та Федерація грецьких спільнот в Україні, Грецький центр, Данська рада у справах біженців / Датська група з розмінування та ін.).

Обсяг підтримки цими інституціями прифронтового Маріуполя дуже різноманітний – від соціальних та політичних прав до розвитку економіки і культурної взаємодії. Досвід свідчить – іноземні інституції краще та охочіше взаємодіють з ефективною владою.

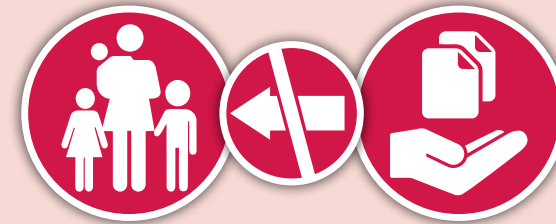

Подвійний соціальний бюджет на подолання бідності у **ПОКРОВСЬКУ** (міський+депутатський)

Невеликий Покровськ, що на Донеччині, продемонстрував досить системні заходи соціальної підтримки і подолання бідності.

Місцева програма «Основні напрямки соціальної політики у м. Покровськ (Красноармійськ) на 2016 – 2021 роки» оцінена як досить комплексна і цільова. Виявляється ця досить нечисленна і компактна громада на 60 тис. жителів примудряється мати одночасно два бюджети підтримки нужденних. Крім зазначеної міської програми існує ще бюджет, яким розпоряджаються місцеві депутати і спрямовується він по суті на ті ж цілі подолання бідності.

Існування одночасно двох механізмів фінансування заходів з подолання бідності було оцінено як обмеження рівного доступу і системності до реалізації базових прав людини у громаді, дублювання цілей і ознака політичного підкупу.

Інтеграція у громаду міста **РІВНОГО** людей з інвалідністю

У місті Рівне згідно комплексної міської соціальної програми "Турбота" люди з інвалідністю мають компенсації за житлово-комунальні послуги, проїзд у транспорті, догляд, та супровід незрячих людей тощо.

Останні роки конкретні заходи програми, на які здійснюються витрати, визначаються за активної участі громадських організацій осіб з інвалідністю. Серед інноваційних практик: діяльність оплачуваної міською владою служби «Інватаксі» з спеціально обладнаними авто для перевелення осіб на візках, тренажерний зал для дітей та молоді з інвалідністю, залучення в якості безпосередніх виконавців ряду оплачуваних містом соціальних послуг для людей з інвалідністю спеціалізованих міських громадських об'єднань.

Фактична відсутність громадського транспорту у **ОСТРОЗІ**

Сьогодні Острог ще не долучився до утворення об'єднаних громад і по суті існує як районне місто. Проте його віддалені райони, колишні прилеглі села практично не мають регулярного громадського транспортного сполучення з містом. Внутрішньої транспортної мережі в місті немає. До закладів освіти, надання соціальних та адміністративних послуг мешканці дістаються або пішки, або транспортом міжміських перевезень. В місті не впроваджений «Шкільний автобус».

Близькість проживання до центру **ЧЕРКАСЬКОЇ** об'єднаної громади на Донеччині збільшує шанси отримати соціальні допомоги та послуги

Транспортного сполучення громадським транспортом між смт. Черкаське та населеними пунктами, які входять до Черкаської ОТГ: Троїцьке, Красноармійське, Прелесне, Майдан, Привілля, Іванівка, Новомиколаївка, Шнурки, Октябрське, Олександрівка, що дозволяло б отримати необхідну послугу у смт. Черкаське та повернутись того ж дня до свого населеного пункту немає. Більшість транспортних маршрутів сконцентровані на місті Слов'янськ.

Відрізаність територіально віддалених поселень Торецька від доступу до реалізації їхніх прав

Відрізаність територіально віддалених поселень **ТОРЕЦЬКА** від доступу до реалізації їхніх прав

Місто на межі бойових дій дуже мало може собі дозволити з бюджетних міркувань. Села громади Шуми, Курдюмівка мають відстань до найближчої зупинки громадського транспорту від 3 до 10 кілометрів. А поселення Чигарі, що знаходиться зовсім близько від лінії розмежування і зазнає обстрілів – практично ізольоване від доступу до реалізації прав людини.

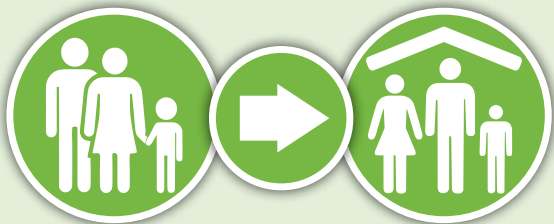

Системний підхід мариупольської влади до надання соціального житла потребуючим

Для **МАРІУПОЛЯ**, як міста з особливими проблемами, зумовленими його прифронтовим статусом, актуальним є питання забезпечення тимчасовим житлом осіб, що його потребують (зокрема численних постраждалих і переселенців із зони бойових дій).

Замість бідкання з цих проблем, що негадано «звалилися» на місцеву владу, вживаються системні заходи. Так, за підтримки Європейського Союзу, відкрито групу соціальних гуртожитків для переселенців з мінімальною оплатою за комунальні послуги.

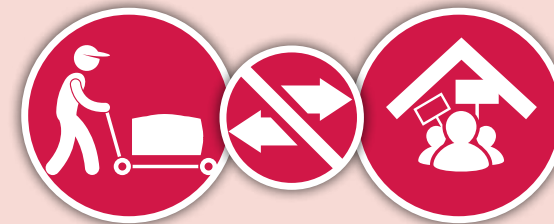
Такі об'єкти планують будувати і в 2019 році. Зазначені проекти виконуються через системну співпрацю різноманітних державних, місцевих ресурсів та міжнародної технічної допомоги.

Місцева влада **КРАМАТОРСЬКА** не поспішає із зведенням житла для внутрішньо переміщених осіб

Ще у 2015 році Європейським Союзом було надано грант на відновлення гуртожитків у містах Слов'янськ та Краматорськ, у яких планувалось надати житло сім'ям внутрішньо переміщених осіб. Тривалий час міста не здійснювали практично жодних заходів для реалізацією гранту, що призвело до занепокоєння представників ЄС в успішності реалізації проекту.

Після неодноразового розголосу, в тому числі у ЗМІ національного рівня, зрушилось питання забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб і частина робіт таки була проведена.

Громадський бюджет **ЛЬВОВА** – залучення громадськості до прийняття рішень.

Громадський бюджет – це спосіб співпраці місцевої влади з мешканцями, коли жителі міста самостійно вирішують, як витратити частину муніципальних коштів. Щороку львів'яни мають змогу подавати ідеї на покращення інфраструктури міста та голосувати за них. Найкращі пропозиції, визначені шляхом голосування, фінансуються за кошти спеціального фонду міського бюджету. У 2017 році мешканці подали 294 проекти на суму 234 980 407 грн. з них 259 проектів пройшли попередню модерацію, отримали позитивні оцінки та були допущені до голосування. За проекти громадського бюджету у 2017 році проголосувало 72 061 мешканців та було віддано 109 389 голосів. Відповідно до результатів голосування до фінансування за кошти спеціального фонду міського бюджету міста Львова у 2018 році рекомендовано 38 проектів на загальну суму 25 737 173 грн. 4 великих на суму 10 430 184 грн. та 34 малих на суму 15 306 989 грн.

Мешканці **ПІСКІВСЬКОЇ** ОТГ отримують інформацію про події у громаді або один від одного, або із поодиноких оголошень

На час моніторингу Писківська ОТГ, фактично, має два веб-сайти: один – це сторінка Писківської сільської ради ще до об'єднання громади; а інша – створений спеціально веб-ресурс для ОТГ. Функціонал та архітектура другого сайту зручна та пристосована для осіб, які мають вади зору. Однак, через брак коштів, недоукомплектування штату сільської ради, веб-сайт, практично, не наповнюється. З деякою періодичністю, хоча й не усі – публікуються рішення сесії ради; новинна рубрика взагалі не оновлюється.

Також, рада проводить дуже обмежене інформування населення громади за напрямками, які можуть бути актуальними для мешканців: працевлаштування, освіта, медицина, безпека. Монітори не виявили звітної інформації про стан виконання плану соціально-економічного розвитку за 2017 рік, як і повного тексту такого документу на 2018 рік.

Загрози для системи інформування і доступу до інформації мешканцям **ОСТРОГА**

“Замкова гора” – це єдина газета, яка тиражується в місті. Фактично, кошти вона отримує лише за розміщення деяких оголошень та за публікації міської ради, хоча, на час моніторингу, за такими оплатами виникла заборгованість.

Існує високий ризик того, що видання може припинити свою діяльність, що призведе до інформаційного вакууму для певної частини мешканців, які не користуються мережею Інтернет, адже місцевого телебачення чи радіо також немає.

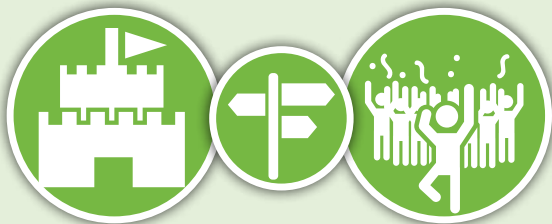

ОСТРОГ – культурне місто

Багата історія невеличкого містечка на Рівненщині традиційно підтримується місцевою владою. При цьому уваги приділено не лише історії (розвинутий музейний комплекс, дороговкази, інформаційні стенди тощо), але і сучасному розвитку молоді через облаштування регулярних виставок, фестивалів, концертів, ярмарок та ін. Ось лише головні з них:

- Острог – Ренесанс – культурологічний щорічний фестиваль, що присвячений 440-ій річниці заснування Острозької Академії;
- Конкурс пам'яті вчителя Острозької школи мистецтв Леоніда Матюка – щорічний регіональний конкурс скрипалів;
- Мамина весна – всеукраїнський фестиваль-конкурс естрадної пісні для воїнів АТО та їх матерів;
- Турнір з шахів пам'яті Йосипа Григоровича Аршинова
- Культурний барбакан – громадський проект, переможець конкурсу “Малі міста – великі враження”, суть якого полягає у створенні арт-простору на території Татарської вежі;

Місцевий відділ культури і туризму забезпечує роботу постійну центру туристичної інформації, веде проактивну власну політику та підтримує громадські ініціативи культурного розвитку молоді.

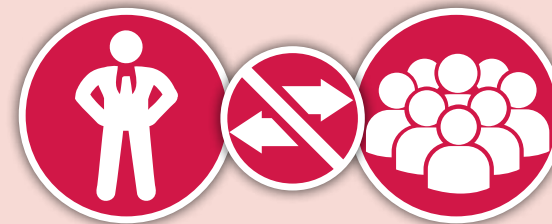

Закритість місцевої влади на Донеччині – ознака скромності чи сорому за свою діяльність?

У **ТОРЕЦЬКУ** та Черкаській ОТГ Слов'янського району Донеччини низькі оцінки моніторингу були отримані на основі аналізу фактично лише відкритих даних та інформації від місцевої громадськості. Навіть на публічні інформаційні запити було надано дуже поверхові відповіді (ті самі бюрократичні «відписки», які досвідчені аналітики елементарно ідентифікують).

Це ознака байдужості до прав та інтересів мешканців громади і суттєве завдання для покращення компетентності місцевих чиновників. Адже готовність надати інформацію про свою конкретну діяльність для громади лише мала б шанс підвищити індекс якості діяльності місцевої влади.

Питання, яке залишилось на рівні припущень – чи залежить така закритість влади від типу органів місцевого публічного врядування? Адже у Торезьку діє не класичний орган місцевого самоврядування, а військово-цивільна адміністрація. Можливо такі нечисленні в Україні органи (що вже чотири роки є тимчасовими і надзвичайними) варто більш навчати принципу взаємодії з громадою і громадянським суспільством?

Від аналізу – до пропозицій

- Внести зміни до природоохоронного законодавства та Закону України «Про місцеве самоврядування» щодо посилення повноважень та відповідальності ОМС у сфері контролю та оцінки дотримання на території громади умов навколишнього природного середовища.
- Внести зміни до ЗУ «Про місцеве самоврядування», посиливши відповідальність ОМС за випадки необґрунтованих привілеїв та / чи обмежень під час формування та реалізації місцевих програм.
- Органам місцевого самоврядування поширити здійснювані заходи місцевої політики із подолання бідності та надання соціальних послуг на внутрішньо переміщених осіб, що проживають у громаді. Кабінету Міністрів України розробити заходи підтримки ОМС на ці цілі.
- Внести до ЗУ «Про регулювання містобудівної діяльності» та ЗУ «Про місцеве самоврядування» зміни та доповнення щодо посилення відповідальності органів місцевого самоврядування та організацій, що здійснюють будівництво за невиконання інвестиційних зобов'язань у сфері наявності необхідної соціальної інфраструктури при житловій забудові.
- Внести зміни до ЗУ «Про автомобільний транспорт» віднісши до соціальних зобов'язань суб'єктів, що здійснюють перевезення пасажирів, перевезення за окремими (нерентабельними) маршрутами У Порядку проведення конкурсів на перевезення пасажирів передбачити норму щодо додавання соціального маршруту до найбільш прибуткових маршрутів у якості соціального зобов'язання перевізників.
- У законодавстві про автомобільний транспорт чітко закріпити можливість для ОТГ виступати організаторами перевезень за пасажирськими маршрутами у межах громади.
- Під час опрацювання у другому читанні ЗУ «Про соціальні послуги» виокремити повноваження громад та органів влади вищого рівня щодо надання соціальних послуг. Забезпечити введення гарантованого мінімального набору коштів, які фінансуватимуться для конкретної особи / сім'ї, що перебувають у складних життєвих обставинах. Окрім оцінки потреб громади у соціальних послугах, покласти на громаду завдання із оцінки індивідуальних потреб в отриманні соціальних послуг особам / сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах.
- Впорядкувати умови укладення договорів між громадами та громадою й закладом вищого рівня, закладом у межах громади та Національною службою охорони здоров'я щодо отримання мешканців громад послуг охорони здоров'я вторинного рівня.
- Кабінету Міністрів України переглянути територіальні умови створення Інклюзивно-ресурсних центрів, зробивши мінімальною його територією шкільний округ. Запровадити гнучкий графік роботи фахівців центрів з можливістю фахівцям ІРЦ одного округу надавати послуги дітям з особливими освітніми потребами в іншому.
- Кабінету Міністрів України передбачити механізм «кошти ходять за дитиною» при фінансуванні з державного бюджету видатків на устаткування, засоби та / чи послуги спрямовані на задоволення особливих освітніх потреб дитини. Передбачити, що ці кошти надаватимуться або засновнику загальноосвітньої школи на створення умов для задоволення особливих освітніх потреб, або спеціальному закладу, де навчатиметься дитина. Розробити додаткові заходи фінансового заохочення громад запроваджувати інклюзивну форму навчання у закладах освіти на їх територіях.
- Кабінету Міністрів України посилити підтримку цивільних осіб, що постраждали внаслідок збройного конфлікту, в тому числі через здійснення міжбюджетних трансфертів органам місцевого самоврядування на реалізацію заходів із підтримки постраждалих осіб.

Місцевий індекс прав людини – це мініпроект Української Гельсінської спілки з прав людини, заснований для підтримки і ефективного впровадження реформи децентралізації в Україні. Критерієм ефективності визнано такий підхід, що базується на засадах пріоритету прав людини в усіх сферах її взаємин з державою.

Розробка методології Місцевого індексу прав людини була реалізована за участю експертів Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спільнот експертів науковців та практиків місцевого самоврядування й різних галузей прав людини.

Моніторинг шести міст Львівської та Рівненської областей проведено УГСПЛ в рамках грантового проекту «Громадський моніторинг органів місцевого самоврядування задля кращого дотримання прав людини», який здійснюється за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Нове правосуддя».

Проведення групи моніторингів Місцевий індекс прав людини у населених пунктах Донецької, Дніпропетровської та Сумської областей було підтримано Програмою Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Права людини в дії».

Ця публікація була здійснена за підтримки американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках Програми «Нове правосуддя».

Погляди авторів, викладені у цьому виданні, не обов'язково відображають погляди Агентства США з міжнародного розвитку, або уряду Сполучених Штатів Америки.

М 57 Місцевий індекс прав людини: урядування з повагою до прав людини у мирних і прифронтових містах [Буклет] / проф. А.Галай, доц. Б.Мойса.– Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2018.– 12 с.

